

التمهید و جمع آوری قرآن

محمد حسین محمدی

مقدمه

یکی از مسائل مهم تاریخ قرآن را تدوین و جمع آوری آن در زمان پیامبر (ص) یا بعد از رحلت آن حضرت تشکیل می دهد که محققان و دانشمندان در نفی و اثبات آن به بحث پرداخته و نظرات و مطالب فراوانی را بیان کرده اند.

یکی از محققانی که به صورت گسترده به این بحث پرداخته و انصافاً این مسأله را به صورت دقیق و محققانه مورد بحث قرار داده، عالم فرزانه حضرت آیت الله محمد هادی معرفت (دامت برکاته) می باشد، که حق مطالب را به خوبی ادا کرده است.

هدف در این نوشتار مختصر، آن نیست که در این موضوع به تحلیل و نقد اقوال پردازیم، بلکه هدف از رقم زدن این سطور تجلیل از مقام شامخ یکی از محققان علوم قرآنی است، که عمری در این زمینه به کاوش و تحقق پرداخته است.

روش ما در این مقاله بدین گونه است که ابتدا اقوال مختلف، بررسی و مورد تحلیل قرار داده و در پایان بحث هم به جمع بندی و نتیجه بحث پرداخته ایم.

می توان گفت: یکی از عواملی که قرآن را از هر گونه تحریف حفظ کرده، نگارش آن بوده است که پیامبر (ص) سخت به آن اهتمام می ورزید و برخی از کسانی را که با

خواندن و نوشتن آشنایی داشتند، برای این کار برگزید. که در تاریخ از این افراد به عنوان کاتبان وحی یاد شده و تعداد آنها را بعضی از مورخان تا ۴۳ نفر نام برده‌اند.^۱ که اسامی همه آنها در تاریخ ثبت شده است.

اقوال در جمع آوری قرآن

در مورد جمع آوری قرآن نظرات مختلفی را می‌توان مطرح کرد، که مهم‌ترین آنها عبارتند از:

۱. قرآن به صورت کنونی در زمان خود پیامبر (ص) و به دستور آن حضرت جمع آوری شده است.

۲. قرآن به صورت فعلی بعد از رحلت آن حضرت و در زمان خلیفه اول، یعنی ابوبکر، و یا در زمان عثمان جمع آوری شده است و آنها قرآن را از اوراق پراکنده جمع و بدین صورت جمع آوری نمودند.^۲

۳. تنظیم و نگارش قرآن به صورت کنونی در یک زمان صورت نگرفته بلکه به مرور زمان و به دست افراد مختلف انجام شده است؛ ترتیب، نظم و عدد آیات در هر سوره، در زمان حیات پیامبر (ص) و با دستور آن حضرت انجام شده و توقیفی است و باید تعبدا پذیرفت. هر سوره با فرود آمدن «بسم الله الرحمن الرحيم» آغاز می‌شد و آیات به ترتیب نزول در آن ثبت می‌گردید. ولی نظم و ترتیب سوره‌ها بعد از رحلت آن حضرت انجام گرفته است. از جمله کسانی که این نظریه را پذیرفته‌اند محقق معاصر آیت الله معرفت می‌باشد.^۳

ما در این بحث ابتدا ادله هر کدام را نقل و به نقد و بررسی آن خواهیم پرداخت.

ادله قائلان به جمع قرآن در زمان پیامبر (ص)

ادله مختلفی برای این امر اقامه شده است، مهم‌ترین آن ادله عبارتند از:

۱. نگارش قرآن در زمان رسول الله (ص) یک امر ضروری و روشن است، زیرا قرآن سند و معجزه اسلام است و اهمال این امر مهم با مقام رسول الله (ص) ناسازگار است و معنی ندارد که این کار اساسی را آن حضرت، به دیگران واگذار کرده باشد. از طرف دیگر، اعتماد به حفظ قرآن در سینه‌ها نمی‌توانست انسان را در مورد بقای این

کتاب آسمانی مطمئن سازد. بنابراین پیامبر (ص) افرادی را انتخاب کرد تا قرآن را ثبت کنند و خود نیز بر کار آنها نظارت داشت.

۲. از روایات متعددی استفاده می شود که قرآن در زمان پیامبر (ص) نگارش یافته است که این روایات خود به چند دسته تقسیم می شود:

دسته اول: اخبار ثقلین که متواتر بین شیعه و اهل سنت است؛ مانند دو حدیث زیر:

قال رسول الله (ص): ائتي تارك فيكم الثقلين كتاب الله و عترتي اهل بيتي؛^۴ پیامبر (ص) فرمودند: همانا من در بین شما دو چیز گرانبها را به امانت می گذارم: یکی کتاب خدا و دیگری عترت من که اهل بیت من هستند.

عن زيد بن ارقم قال: لما رجع النبي (ص) من حجة الوداع و نزل غدیر خم... ائتي تارك فيكم الثقلين احدهما اكبر من الاخر، كتاب الله و عترتي اهل بيتي؛^۵ زيد بن ارقم می گوید: زمانی که پیامبر (ص) از حجة الوداع برگشت و در غدیر خم فرود آمد... فرمود: همانا من در بین شما دو چیز گرانبها را به امانت می گذارم که یکی بزرگ تر از دیگری است. اول کتاب خدا و دیگری عترت من که اهل بیت من هستند.

این حدیث و احادیثی از این قبیل، که به صورت متواتر از پیامبر (ص) نقل شده، به خوبی دلالت دارد که قرآن در زمان آن حضرت جمع آوری شده است؛ زیرا لفظ کتاب به نوشته های پراکنده گفته نمی شود. دکتر محمد حسین علی الصغیر، که استاد دروس علوم قرآن در دانشگاه کوفه است؛ در این زمینه می گوید:

ورود لفظ کتاب در قرآن و سنت دلالت دارد که قرآن یک مجموعه جمع آوری شده بوده است.^۶

دسته دوم: روایاتی که دلالت دارد پیامبر (ص) افرادی را به عنوان کاتبان وحی مشخص کرد تا هر زمان وحی نازل شد آن را ثبت کنند.

دسته سوم: اخباری که تصریح در جمع آوری قرآن در زمان پیامبر (ص) می کند، مانند:

عن قتادة قال: سئلت انس ابن مالك من جمع القرآن على عهد

رسول اللّه (ص)؟ قال: اربعة كلهم من الانصار: ابي ابن كعب، معاذ بن جبل، زيد بن ثابت و ابو زيد؛^٧

قتاده می گوید: از انس بن مالک سؤال کردم چه کسانی قرآن را در زمان پیامبر (ص) جمع کردند؟ جواب داد: چهار نفر بودند: ابي بن كعب، معاذ بن جبل، زيد بن ثابت و ابو زيد که همه آنها از انصار بودند.

عن زيد بن ثابت قال: انا كنا عند رسول الله (ص) نؤلف القرآن من الرقاع؛^٨ زيد بن ثابت می گوید: ما در نزد پیامبر (ص) بودیم که قرآن، را از رقاع (قطعه ای از پوست یا برگ که بر آن می نوشتند) جمع آوری و تنظیم می کردیم. در این جا کلمه تألیف، علاوه بر نگارش، دلالت بر تنظیم و ترتیب هم می کند. دسته چهارم: اخباری که در مورد چگونگی ختم قرآن از رسول اللّه (ص) نقل شده است:

عن عبدالله بن عمرو قال: يا رسول الله (ص) في كم أقرأ القرآن؟ قال (ص) اختمه في شهر، قلت اني اطيع افضل من ذلك قال: إختمه في عشرين...؛^٩ عبدالله بن عمرو از پیامبر (ص) سؤال کرد در چه مدت قرآن را ختم کنم؟ فرمود: در یک ماه. گفتم: زودتر از این هم می توانم ختم کنم. فرمود: در بیست روز ختم کن.

روایات مختلف دیگری که از طرق دیگر در زمینه ختم قرآن نقل شده، به خوبی دلالت دارد که قرآن در زمان خود آن حضرت جمع آوری شده است.

٣. یکی از معروف ترین اسامی سوره حمد، فاتحه الكتاب است و اگر قرآن در زمان پیامبر (ص) جمع آوری نشده بود، چرا این سوره را به این اسم نامگذاری کرده اند؟ در حالی که قطعا این سوره طبق ترتیب نزول، اولین سوره نازل شده نیست. پس می توان نتیجه گرفت که این سوره چون از نظر نظم و ترتیب در اول قرآن قرار گرفته، فاتحه الكتاب نامیده شده است.

٤. مناسبت هر سوره با سوره قبل و بعد از خود دلیل روشنی بر گردآوری قرآن در زمان آن حضرت است؛ زیرا غیر از پیامبر (ص) هیچ کس قادر بر انجام چنین کاری نیست.^{١٠}

٥. احادیثی که جمع آوری قرآن را بعد از رحلت پیامبر (ص) دانسته، با یکدیگر

متعارض اند؛ زیرا در بعضی از آنها این جمع به ابوبکر، در برخی به عمر و در بعضی نیز به عثمان نسبت داده شده است. ۱۱

۶. جمع قرآن بعد از رحلت پیامبر (ص) مستلزم تحریف قرآن است. مانند جمع اشعار پراکنده یک شاعر که بعد از وفات او موجب زیاده و نقصان می گردد. و این مطلب مخالف ضرورت دین است. ۱۲

البته بعضی از این ادله قابل خدشه، و از نظر علمی ارزشی ندارد؛ و نمی توان آن را پذیرفت. و بعضی دیگر قابل جمع است که در پایان این بحث به آن اشارت می گردد. ۷. قرآن در زمان پیامبر تدریس، و عده زیادی حافظ آن بودند؛ و وجود حافظان قرآن دلیل بر گردآوری آن در زمان پیامبر می باشد که سیدمرتضی^{۱۳} و عده ای از محققان و از معاصران آیت الله خوئی (قدس سره)^{۱۴}، قائل به این قول می باشند.

از نظر علمی ادله این گروه قابل خدشه و ایراد است. زیرا اهمیت و ضرورت نگارش قرآن یک امر بدیهی و روشن است و هیچ کس منکر آن نشده است؛ و این امر در زمان حیات پیامبر (ص) صورت گرفته است. ولی این مسأله دلیل نمی شود که نگارش آن به صورت فعلی، با ترتیب و نظم خاصی که دارد حتماً در زمان پیامبر (ص) صورت گرفته است.

و روایاتی که نقل شده است دال بر این است که مسلمانان قرآن را در زمان رسول الله (ص) حفظ می کردند و ختم قرآن هم در بین آنها رواج داشته است؛ این امر منافات با این که قرآن در مجموعه های مختلف نگارش یافته باشد، ندارد و از طرفی اگر جمع قرآن به صورت کنونی را به زمان بعد از پیامبر (ص) نسبت دهیم مستلزم تحریف نخواهد بود زیرا قرآن غیر از اشعار عرب و ... می باشد و قابل مقایسه با یکدیگر نیست.

از طرف دیگر بعضی از مناسبت های سوره ها با یکدیگر هیچ کدام دلیل قطعی و علمی بر گردآوری قرآن در زمان پیامبر (ص) نمی شود.

ادله قائلان به جمع قرآن بعد از رحلت پیامبر (ص)

مخالفتان جمع آوری قرآن در زمان پیامبر (ص)، به شواهد و ادله دیگری تمسک

کرده اند:

۱. زیدبن ثابت نقل کرده است که:

پیامبر (ص) در حالی از دنیا رفت که قرآن در مصحف واحدی جمع آوری نشده بود.

قبض النبی (ص) و لم یکن القرآن جمع و انما کان فی الکرانف و العسب؛^{۱۵} رسول خدا (ص) از دنیا رفت، در حالی که قرآن جمع نشده بود و همانا قرآن در شاخه ها و چوب های خرما قرار داشت.

۲. پیامبر (ص) تا اواخر عمر شریف خود در انتظار وحی بود و مجال و فرصتی پیش نیامد تا نویسندگان را به جمع کردن آیات و سوره های قرآن در مصحف واحدی وادار سازد؛ چون این احتمال وجود داشت که آیاتی نازل شود و آیات دیگر را نسخ کند. و لذا تألیف قطعی قرآن امکان نداشته است.

۳. جمع آوری قرآن به دست علی (ع) بهترین دلیل بر عدم جمع آوری قرآن در زمان پیامبر (ص) است و حتی خود آن حضرت، به علی (ع) فرمودند که: قرآن را جمع آوری کند.

عن علی بن ابراهیم عن ابی بکر الحضرمی عن ابی عبدالله جعفر بن محمد (ع) قال: ان رسول الله (ص) قال لعلی (ع): یا علی ان القرآن خلف فراشی فی الصحف و الحریر و القراطیس، فخذوه و اجمعوه و لا تضیعوه کما ضیعت الیهود التورات؛^{۱۶}

امام صادق (ع) می فرماید: پیامبر (ص) به علی (ع) فرمود: همانا قرآن در پشت بستر من در صحیفه ها و پارچه ها و کاغذها قرار دارد. پس آن را جمع آوری کنید و آن را ضایع نکنید؛ چنان که یهود تورات را ضایع ساختند.

۴. زید بن ثابت، بعد از پیشنهاد ابوبکر برای جمع آوری قرآن، به او گفت من چگونه کاری را انجام دهم که در میان صحابه سابقه نداشته است؟ و این مطلب دلالت بر عدم جمع قرآن در زمان پیامبر (ص) دارد.

و از طرفی ادله این گروه هم که می گویند قرآن بعد از رحلت رسول الله (ص) گرد آوری شده است نیز قابل خدشه است زیرا جمع آوری قرآن به دست علی (ع) دلیل بر این نمی شود که قرآن در زمان پیامبر (ص) اصلاً جمع آوری نشده باشد و اتفاقاً روایت هم که می فرماید: یا علی ان القرآن خلف فراشی فی الصحف... دلیل بر این است که قرآن به نوعی در زمان خود حضرت جمع آوری و نزد او موجود بوده است.

مراحل جمع آوری قرآن

از مطالعه و بررسی در مجموع روایات و ادله و اقوال علما، می توان برای نگارش قرآن مرحلی را در نظر گرفت که به این شرح است:

مرحله اول: حفظ آیات الهی

همزمان با نزول وحی، گروهی از صحابه مشغول حفظ آیات الهی شدند و آن را به خاطر سپردند که در تاریخ، این گروه به حفاظ قرآن و جماع القرآن معروف گشتند. خود حضرت رسول اکرم (ص) نیز به حفظ قرآن کریم توجه خاصی داشتند و صحابه را به این امر بسیار تشویق می کردند و تعداد حافظان به حدی رسید که به نقل قرطبی، هفتاد نفر از آنها در جنگ یمامه به شهادت رسیدند.^{۱۷}

مرحله دوم: تنظیم سوره ها و آیات به صورت جداگانه

هر سوره ای در یک صحیفه به طور جداگانه در پارچه ها و پوستها تنظیم شده و آیات آن مشخص بوده است. هر گاه «بسم الله الرحمن الرحيم» نازل می شد، اصحاب متوجه می شدند که سوره قبلی تمام و سوره ای دیگر آغاز شده است. علامه طباطبایی (قدس سره) از ابن عباس آورده است که پیامبر (ص) با نزول «بسم الله» می دانست که سوره قبلی پایان یافته است.^{۱۸} البته در این مرحله همه سوره ها در یک صحیفه جمع آوری نشده بود و کلام زیدبن ثابت که می گوید پیامبر (ص) در حالی از دنیا رفت که قرآن در یک جا جمع آوری نشده بود و همچنین کلام خطابی، کاملاً با این مسأله سازگاری دارد.

دکتر داود العطار می گوید: تدوین قرآن در زمان رسول الله (ص) انجام گرفت. زمانی که وحی نازل می شد، اصحاب آن را با ابزارهایی (عسب، لخاف و رقاع و...) که در اختیار داشتند، ثبت می کردند و این آیات در خانه پیامبر (ص) نگهداری می شد.^{۱۹}

آیات تحدی هم می تواند شاهد بر تنظیم جداگانه سوره ها و آیات باشد؛ زیرا اگر آیات و سوره ها در زمان پیامبر (ص) مشخص نشده باشد، تحدی به یک سوره یا بیشتر مفهومی نخواهد داشت.

مرحله سوم: جمع آوری قرآن در یک مصحف

گفته شده این مرحله به صورت رسمی در زمان ابوبکر و به سرپرستی زیدبن ثابت انجام شده است و نیز می گویند: ابوبکر این قرآن را به عمر داد و او نیز آن را به دخترش حفصه داد. عثمان در هنگام توحید مصاحف آن را از حفصه مدتی به امانت گرفت و بعد به او بازگرداند؛ ولی همان گونه که در بحث های آینده روشن خواهد شد، جمع آوری آیات قرآن در زمان ابوبکر فقط در قالب سوره ها انجام شد و هر سوره در یک صحیفه به صورت جداگانه تنظیم شد و ابوبکر هم موفق به جمع قرآن در یک مصحف نشد.

مرحله چهارم: توحید مصاحف

گسترش اسلام در کشورهای دیگر و نیز ارتباط یافتن ملت عرب با غیر عرب در سایه فتوحات اسلامی، باعث بروز اختلاف در قرائت قرآن شد. از این رو، عثمان گروهی را به سرپرستی زیدبن ثابت مأمور کرد تا قرآن های مختلف را جمع آوری کند و یک مصحف با یک قرائت تهیه شود. در فصلی جداگانه به این بحث پرداخته خواهد شد.

با توجه به نکاتی که مطرح شد می توان نتیجه گرفت که در حقیقت اختلاف چندانی بین محققان در جمع قرآن وجود ندارد و می توان به نوعی بین اقوال مختلف جمع کرد.

جمع بندی و نتیجه گیری

جمع در لغت و اصطلاح به معانی مختلفی به کار رفته است. و هر کدام از موافقان و مخالفان در این بحث به معنایی از معانی جمع قرآن نظر داشته است؛ از این رو، در این بحث ابتدا معانی مختلف جمع را بیان و بعد نتیجه گیری خواهیم کرد.

۱. جمع به معنای نزدیک کردن اجزای یک شیء به همدیگر، به طوری که به هم ضمیمه گردد. و آیه شریف «انّ علینا جمعه و قرآنه» (قیامة، ۱۷/ ۷۵) نیز به همین معنی می باشد.^{۲۰}

۲. جمع به معنای حفظ آیات و سوره ها که در زمان نزول آیات، صحابه نسبت به این امر بسیار اهمیت می دادند. و به حافظان قرآن نیز «جماع القرآن» اطلاق می گردید. و جمع قرآن به این معنی در زمان پیامبر (ص) صورت گرفته بود.
محقق معاصر آیت الله معرفت می فرماید:

و حدیث سته او اربعه جمعوا القرآن علی عهده (ص) فمعناه: الحفظ عن ظهر القلب، حفظوا جمیع الایات النازلہ لحد ذاک الوقت، اما الدلاله علی وجود النظم کان بین سوره فلا؛ ۲۱

احادیثی که دلالت دارد شش یا چهار نفر در زمان پیامبر (ص) قرآن را جمع آوری کردند، مراد حفظ آن در قلب است، که جمیع آیاتی که تا آن زمان نازل شده بود حفظ کردند و دلالتی بر وجود نظم بین سوره‌ها وجود ندارد.

۳. جمع قرآن به معنای «نگارش قرآن» که بر روی سنگ و یا استخوان‌های مختلف می‌نوشتند و آن را نگهداری می‌کردند. و این جمع نیز قطعا در زمان پیامبر (ص) صورت گرفته است. ولی بحث در این است که آیا نوشتن آیات یک سوره و یا تنظیم سوره‌ها در کنار یکدیگر و یا تنظیم کلمات یک آیه و... همه در زمان حضرت بوده یا این که بخشی از آنها، بعد از رحلت آن حضرت انجام شده است؟

آنچه که صحیح‌تر به نظر می‌رسد این است که نظم کلمات هر آیه و تنظیم آنها در قالب یک سوره در زمان آن حضرت و به دستور ایشان بوده است. اما تنظیم سوره‌ها و جمع آن در یک مصحف بعد از رحلت پیامبر (ص) بوده است.

۴. جمع قرآن به معنای توحید قرائت‌های مختلف است، و این همان مطلبی است که به عثمان نسبت داده‌اند. آیت الله معرفت در این زمینه می‌فرماید:

نعم نسبة الجمع الی عثمان کانت باعتبار توحیده للمصاحف و نسخها فی سوره واحده. ۲۲

۵. جمع قرآن به معنای صورت فعلی قرآن، که در دست ماست؛ و این مسأله به طور مسلم بعد از رحلت پیامبر (ص) بوده است.

۶. جمع قرآن به معنای، جمع آوری آن در یک مصحف، که از تاریخ و روایات به دست می‌آید؛ این نوع جمع نیز بعد از پیامبر (ص) انجام شده است.

با توجه به آنچه بیان شد، می‌توان نتیجه گرفت که هر کدام از اقوال به یک مرحله از مراحل تاریخی جمع قرآن اشاره دارد؛ که قرآن به یک معنی (جمع آوری و نظم آیات سوره‌ها) در زمان پیامبر (ص) انجام شده بود ولی سوره‌های آن به صورت امروزی منظم و مرتب نشده بود بلکه تنظیم سوره‌ها در یک مصحف بعد از رحلت آن حضرت (ص) انجام گرفته است. ۲۳

در روایتی از امام صادق (ع) نقل شده که پیامبر (ص) به علی (ع) فرمود:

یا علی! القرآن خلف فراشی فی الصحف و القراطیس فخذوه و اجمعوا و لا تضيّعوه كما ضیعت الیهود التوراة؛ ۲۴

ای علی! قرآن در کنار بستر من در میان صحیفه‌ها و حریر و کاغذها قرار گرفته است؛ پس قرآن را جمع کنید و آن را ضایع نکنید؛ همان طور که یهودیان تورات را ضایع کردند.

ابن عباس نقل کرده که علی (ع) بعد از رحلت پیامبر (ص) قرآن را طی شش ماه جمع آوری کرد. ۲۵

ابن ندیم می‌گوید: اولین مصحفی که گردآوری شد، مصحف علی بود. ۲۶
محدث قمی در این باره آورده است، از علی (ع) نقل شده که پس از وفات رسول خدا (ص) فرمودند:

اقسمت ان لا اضع ردائی علی ظهري حتی اجمع ما بین اللوحین؛ ۲۷

سوگند یاد کرده‌ام که عبا بر دوش نگیرم تا این که قرآن را بین دو لوح جمع نمایم.
در میان اهل سنت بسیاری بوده‌اند که به این مطلب تصریح و یا اشاره کرده‌اند.
سیوطی در اتقان آورده است که علی (ع) فرمود:

وقتی پیامبر (ص) رحلت کرد، سوگند خوردم ردایم را جز برای نماز جمعه بر دوش نگیرم تا آن که قرآن را جمع نمایم.

محمد بن سیرین از عکرمه نقل کرده است که پس از بیعت مردم با ابوبکر، علی (ع) در خانه نشست. به ابوبکر خبر دادند که او از بیعت با تو کراهت دارد. از این رو وی آن حضرت (ع) را خواست و گفت: از بیعت با من سر باز زده‌ای؟ علی (ع) فرمود: دیدم در کتاب خدا چیزهایی افزوده می‌شود پس با خود گفتم که جز برای نماز ردا بر دوش نگیرم تا آنکه قرآن را جمع نمایم. ۲۸

ویژگی های مصحف علی (ع)

۱. رعایت ترتیب نزول

ترتیب سوره‌ها در قرآن موجود، برخلاف ترتیب نزول است. علامه مجلسی (ره) در بحار الانوار مواردی از آیات قرآن موجود را ذکر می‌کند که بر خلاف ترتیب نزول

است؛ مانند آیه ای که عده وفات را یک سال بیان کرده:

وَالَّذِينَ يَتوفون منكم و يذرون ازواجاً وصيه لآزواجهم متاعا الى الحول غير اخراج فان خرجن فلا جناح عليكم فيما فعلن في انفسهن من معروف و الله عزيز حكيم؛ (بقره/ ۲۴۰)

و کسانی که از شما در آستانه مرگ قرار می گیرند و همسرانی از خود باقی می گذارند. باید برای همسران خود وصیت کنند که تا یک سال، آنها را (با پرداختن هزینه زندگی بهره مند سازند، به شرط این که آنها (از خانه شوهر) بیرون نروند، و اگر بیرون روند گناهی بر شما نسبت به آنچه درباره خود به طور شایسته انجام می دهند، نیست و خداوند توانا و حکیم است.

عده وفات در زمان جاهلیت یک سال بود و خداوند در ابتدا این حکم را با این آیه امضا فرمود؛ ولی بعد از مدتی، این حکم با آیه دیگر نسخ شد؛ آن جا که می فرماید:

وَالَّذِينَ يَتوفون منكم و يذرون ازواجاً یتربصن بانفسهن اربعه اشهر و عشرا فاذا بلغن اجلهن فلا جناح عليكم فيما فعلن في انفسهن بالمعروف و الله عزيز حكيم. (بقره/ ۲۳۴)

و کسانی که از شما می میرند و همسرانی باقی می گذارند، باید چهار ماه و ده روز انتظار بکشند (عده نگه دارند) و هنگامی که به آخر مدتشان رسیدند، گناهی بر شما نیست که هر چه می خواهند درباره خودشان به طور شایسته انجام دهند (و با مرد دلخواه خود ازدواج کنند) و خداوند عزیز و حکیم است.

از آنجا که آیه منسوخ شش آیه بعد از آیه ناسخ آمده، معلوم می شود ترتیب قرآن موجود برخلاف ترتیب نزول است.

به هر حال، از تاریخ و روایات به دست می آید قرآن جمع آوری شده به وسیله علی (ع)، علاوه بر آن که براساس ترتیب نزول بود، ویژگی هایی داشته که در دیگر مصاحف وجود نداشت؛ از جمله: در این مصحف سوره های مکی قبل از مدنی و آیات منسوخ قبل از آیات ناسخ آمده و سیر تاریخ آیات و سوره ها مشخص شده بود.

ابن ندیم این مصحف را دیده و درباره ترتیب نزول در این مصحف، مطالبی را بیان داشته است؛ امروزه در نسخه های موجود الفهرست، مطالبی را که ابن ندیم درباره ترتیب آیات مصحف امام علی (ع) گفته، نیست چه دستی این صفحات را از

بین برده است و شاید هم خود ابن ندیم به عللی آن قسمت را نیاورده است. ۲۹

در روایتی امام باقر (ع) فرمودند:

ما ادعی احد من الناس انه جمع القرآن كما انزل الا کذاب و ما جمعه و حفظه
كما انزل الا علی بن ابیطالب . ۳۰

هر کسی که ادعای جمع آوری قرآن کرده؛ دروغ گفته است: قرآن را کسی بر
طبق نزول جمع آوری نکرد، مگر علی (ع).

۲. مطابقت با قرائت پیامبر (ص)

قرائت مصحف علی (ع) دقیقاً مطابق با قرائت پیامبر (ص) بوده؛ زیرا هیچ کس از
علی (ع) به قرائت آن حضرت آشنا تر نبود. در روایتی، علی (ع) می فرماید:

ما نزلت آیه علی رسول الله (ص) الا اقرانها و املاها علی فاکتبتها بخطی و
علمنی تأویلها و تفسیرها و ناسخها و منسوخها و محکمها و متشابها . ۳۱
آیه ای بر رسول الله (ص) نازل نشد، مگر این که حضرت آن را بر من قرائت و
املا فرمود و من می نوشتم و بر تأویل، تفسیر، ناسخ، منسوخ، محکم و
متشابه آن مرا آگاه می ساخت.

از این رو، می توان گفت علی (ع) بر اساس همین آگاهیها قرآن خود را تنظیم کرده بود.

۳. ذکر اسباب النزول و مکان نزول آیات

علی (ع) در این مصحف به سبب و شأن نزول آیات و تفسیر مختصر آنها در
حواشی اشاره کرده بود.

۴. رعایت جوانب کلی آیات

در مصحف علی (ع) جوانب کلی آیات به طوری که آیه محدود به زمان و مکان
خاصی نشود رعایت شده بود؛ زیرا ظاهر بعضی از آیات نشان می دهد که آیه در مورد
یک فرد خاص و یا یک واقعه خاصی است و مربوط به زمان های دیگر نمی شود از این
رو، این مسأله در مصحف علی (ع) رعایت شده بود.

سرنوشت مصحف علی (ع)

بعضی از محققان شیعه می گویند مصحف علی (ع) به عنوان امانت به فرزندش
امام حسن (ع) و بعد از او به امامان بعد منتقل شده و هم اکنون نیز در اختیار حضرت
ولی عصر (ع) قرار گرفته است، که آن حضرت (ع) بعد از ظهور این مصحف را به مردم
ارائه خواهد داد. ثقه الاسلام کلینی در کافی آورده است: وقتی امام زمان (ع) ظهور

می‌کند، مصحفی را که علی (ع) نوشته است، ارائه می‌کند. ابن ندیم می‌گوید: من مصحف علی (ع) را دیدم که ابتدا نزد ابو یعلی حمزه حسنی به عنوان میراث قرار داشت، ولی اوراقی از آن ریخته بود. طلحه از علی (ع) سؤال کرد که پس از خودش مصحف را به چه کسی می‌دهد. آن حضرت فرمودند: مصحف را به همان کسی خواهم داد که رسول الله (ص) دستور داده است، یعنی به فرزندم حسن (ع) و او به فرزند دیگرم حسین (ع) و ... مورخان نیز در مورد این مصحف می‌گویند: در سال ۵۱۶ ق، مأمون بطائی دستور داد مصحفی را به خط علی (ع) در جامع عقیق مصر بود، زرانود کنند. ابو عبدالله زنجانی می‌گوید:

در سال ۱۳۵۳ ق در کتابخانه علوی نجف مصحفی را به خط کوفی دیدم که در آخر آن نوشته بود «کتابه علی بن ابی ایطالب (ع) فی سنة اربعین من الهجرة» گفته شده در موزه ایران باستان تهران، نسخه ای از مصحف موجود است که در پایان آن نوشته است: «کتابه و ذهبه علی بن ابی طالب (ع)»، و در آستان قدس رضوی هم نسخه ای از مصحف وجود دارد که به خط کوفی و بر پوست آهو نوشته شده است. این نسخه را شاه عباس صفوی به کتابخانه اهدا کرده و مرحوم شیخ بهایی نیز صحت آن را تأیید کرده است.

اما آنچه به نظر صحیح می‌رسد، این است که بسیار بعید است این نسخه‌های مختلف مصحف علی (ع) باشد؛ زیرا: ۱. ممکن است علی (ع) در کوفه به نوشتن مصاحف مختلفی دستور داده باشد و کسانی که این مصحفها را به دستور آن حضرت (ع) تهیه کرده‌اند، در پایان نام مبارک آن حضرت (ع) را نوشته باشند.

۲. شاید نویسنده این مصحف هم شخصی به نام علی فرزند ابوطالب بوده و تصور کرده‌اند که او همان امیرالمؤمنین (ع) بوده است.

ممکن است به ذهن بیاید که در یک نسخه به سال چهلیم هجرت تصریح شده بود و این قرینه است بر این که نویسنده این مصحف خود امام علی (ع) بوده است؛ ولی در جواب می‌توانیم بگوییم که ملوک و پادشاهان خواسته‌اند با ذکر این تاریخ، از آن بهره‌برداری سیاسی کنند که خزانه و موزه‌های آنان به قرآن علی (ع) مزین است.

۳. تذهیب‌هایی که در این نسخه‌ها وجود دارد نشان می‌دهد که مربوط به قرن سوم و چهارم هجری است و ربطی به زمان علی (ع) ندارد.

۴. علی (ع) بعد از آن که قرآن خود را به مسجد آورد و مورد قبول مردم واقع نشد، فرمود هرگز آن را نخواهید دید. پس چطور ممکن است این مصحف را ابن ندیم دیده و یا در کتابخانه و موزه‌ها وجود داشته باشد؟

۱. زنجانی، ابو عبدالله، تاریخ القرآن/۴۲، - طباطبایی، محمد حسین، المیزان، ۱۲/ ۱۲۷.
۲. الصغیر، دکتر محمد حسین علی، تاریخ القرآن/۶۵-۵۴-۵۳.
۳. معرفت، محمد هادی، تاریخ قرآن/۸۴، معرفت، محمد هادی، التمهید فی علوم القرآن، ۱/۲۸۲- ۲۷۲.
۴. حاکم، مستدرک، ۳/۱۰۹.
۵. سیدشرف الدین، المراجعات/۲۶۴.
۶. تاریخ القرآن/۷۷.
۷. زرکشی، بدر الدین، البرهان، ۱/۲۴۱.
۸. سیوطی، جلال الدین، الاتقان، ۱/۹۹.
۹. تاریخ القرآن/۷۳.
۱۰. التمهید، ۱/۲۸۵.
۱۱. خویی، سید ابوالقاسم، البیان/۲۷۸-۲۵۷.
۱۲. همان.
۱۳. شیخ طبرسی، مجمع البیان، ۱/۱۵.
۱۴. البیان/۲۷۸-۲۵۷.
۱۵. طبری، تفسیر طبری، ۱/۶۳.
۱۶. تاریخ القرآن/۴۴، مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، ۸۹/۴۰.
۱۷. الاتقان، ۱/۱۲۲.
۱۸. طباطبایی، محمد حسین، المیزان، ۱۲/ ۱۲۷.
۱۹. داود العطار، موجز علوم القرآن/۱۶۰.
۲۰. راغب اصفهانی، مفردات، ماده جمع.
۲۱. التمهید، ۱/۲۸۵.
۲۲. همان.
۲۳. رضایی، محمد علی، صحیفه مبین، سال چهارم، مقاله «معانی جمع قرآن»/۵۴-۵۹.
۲۴. بحار الانوار، ۸۹/۵۱؛ زنجانی، تاریخ القرآن/۴۴.
۲۵. بحار الانوار، ۸۹/۵۱.
۲۶. ابن ندیم، الفهرست/۴۷-۴۸.
۲۷. بحار الانوار، ۸۹/۵۴.
۲۸. الاتقان، ۱/۱۸۳.
۲۹. رامیار، محمود، تاریخ قرآن/۳۶۸؛ حجتی، محمد باقر، پژوهشی در تاریخ قرآن کریم/۳۹۱.
۳۰. البیان/۳۴۲؛ محمد بن حسن صفار، بصائر الدرجات/۱۹۳.
۳۱. کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، باب فضل القرآن، ج ۱؛ بصائر الدرجات/ ۱۹۸؛ بحار الانوار، ۸۹/۴۱ و ۹۹.